

HOZIRGI O`ZBEK ADABIY TILIDA SINTAKSIS BO`LIMINING AHAMIYATI

Arabboyeva Makxfuzaxon Akramjonovna
Andijon davlat pedagogika institute
O`zbek tili va adabiyoti kafedrasi o`qituvchisi
Qobulova Muslima Shezodbek qizi
Andijon davlat pedagogika instituti
O`zbek tili va adabiyoti 3-bosqich talabasi

Anontatsiya: Ushbu maqola hozirgi o`zbek adabiy tilida sintaksisning ahamiyati mavzusi atroflicha yoritilgan. Shuningdek, sintaksis bo`limining boshqa tilshunoslik bo`limlari bilan aloqasi ham turlicha adabiyotlar asosida ko`rib chiqilgan.

Kalit so`zlar: Sintaksis, leksikologiya, morfologiya, punktuatsiya, fonetika

Til oz ijtimoiy vazifasini sintaktik qurilma–gap vositasida amalga oshiradi. Tildagi barcha – fonetik, leksik, morfologik hodisalar ana Shu sintaktik qurilishga xizmat qiladi. Biroq bular sirasida leksika va morfologiyaning til grammatik qurilishidagi ishtiroki bevosita muhimdir. Zero, har qanday sintaktik hodisada soz va morfologik korsatgichlarni koramiz. Shu boisdan sintaktik mohiyatlarni belgilashda leksik va morfologik omillarga tayaniladi Sintaksis (yunoncha, “tuzish”, “bog‘lash” demakdir) grammatikaning ikkinchi qismi bo‘lib, unda so‘z birikmalari, gap turlari o‘rganiladi.¹ Demak, sintaksis so‘z birikmasi sintaksisi va gap sintaksisi degan ikkita bo‘limni o‘z ichiga oladi. So‘zlarning gapdagi bog‘lanishi sintaktik aloqa deyiladi, sintaksisda ana shu aloqalar o‘rganiladi. Barcha til birliklari (tovush, qo‘shimcha, so‘z, so‘z birikmasi va gap) mana shu sintaksis bo‘limida amaliy jihatdan o‘zlarini namoyish qiladi. Sintaksis ham morfologiya singari grammatikaning uzviy qismi hisoblanadi. Morfologiyaning o‘rganish obekti so‘z bo‘lgan bo‘lsa, sintaksisning o‘rganish obekti so‘z birikmasi va gapdir. Chunki, tilning asosiy vazifasi odamlar o‘rtasida fikr almashish quroli ekan, bu aloqa gaplar orqali amalga oshadi. Demak, gap kommunikativ birlik sifatida muhim ahamiyatga ega. Gap bo‘laklari, so‘z birikmalari gapning qurilishini tashkil qiladi. SHunday qilib, sintaksisda gap bo‘laklari, ularning o‘zaro sintaktik munosabatga kirish usullari va vositalari, so‘z birikmasi va gaplar, ularning qurilishi, tipi, gapdan katta birliklar,

¹ Abdurahmonov G'. O‘zbek tili sintaksisida murakkab gaplar masalasiga doir // O‘zbek tili va adabiyoti masalalari. – 1962. № 3

ular komponentlarning logic grammatik munosabati kabi masalalar o'rganiladi. Tarifdan malum bo'layaptiki, tilshunoslik taraqqiyotining hozirgi bosqichida sintaksisning o'rganish obekti faqat gap deb emas, gapdan katta birliklar ham qaralmoqda. Bunda xat boshi, murakkab sintaktik butunlik (fikran, ayni vaqtda leksik, grammatik va boshqa til vositalari yordamida o'zaro bo'langan mustaqil gaplar gruppasi), tekst kiritilayapti. Bu hol sintaksisning tekshirish obektini yana ham kengaytiradi. Morfologiya va sintaksis bir-birlarini to'ldiruvchi sohalardir.² Morfologiyaning birliklari bo'lgan so'z shakllari so'z birikmalari va gaplarda shakllanadi. Gap bo'laklari bilan so'z turkumlari orasida o'zaro yaqin munosabat mavjud. Kelishik, son, shaxs kabi morfologik kategoriyalar, yordamchi so'zlar sintaksis uchun xizmat qiladi. Sintaksis leksikologiya bilan ham bo'liq. Tildagi so'zlar grammatika ixtiyoriga o'tib, o'zaro sintaktik munosabatga kirishib ma'lum fikr ifoda qiladi. Kishilarning fikr almashuvi uchun xizmat qiladi.

Sintaksis quyidagi qismlardan iborat:

- 1.Sodda gap sintaksisi.
- 2.Murakkablashgan gap sintaksisi.
- 3.Qo'shma gap sintaksisi.
- 4.O'zga gap sintaksisi.
- 5.Gapdan katta birliklar sintaksisi.

Ba'zan nutqimizda boshqalarning gapini aynan keltiramiz .Birovning aynan keltirilgan gapi ko'chirma gap , o'zimiz aytgan ya'ni so'zlovchining gapi muallif gapi deyiladi. Muallif gapi M yoki m bilan ko'chirma gap esa K yoki k bilan belgilanadi va bular bir biriga nisbatan turlicha joylashgan bo'lishi mumkin . Shu sababli tinish belgilari ham quyidagicha tartibda bo'ladi:

- 1) M : " K " .
- 2) M: " K " , -m.
- 3) "K" , -m.
- 4) " K , -m, -k "
- 5) M:"K?"
- 6)"K?"-m.
- 7)M:"K!"-m.
- 8)"K !"-m.

A. Abdurahmonov, Sh.Shoabdurahmonov va P.Xojjiyevlar muharrirlik ostida nashr etilgan "O'zbek tili grammatikasi " ilmiy asarining 2-jildida

² Ahmedova N. O'zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnotativ tadqiqi. Fil. fan. nomz. diss. avtoref. – Toshkent, 2008. – 25

o'zlashtirma va ko'chirma gaplar haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan.³-So'zlovchi doimo o'z fikrini bayon qilib qolmay, boshqalarning gapini hech o'zgarishsiz yoki mazmunini saqlagan holda, gramatik va ayrim leksik xususiyatlarini o'zgartirib ifodalashi mumkin. Mazmuni, gramatik va leksik xususiyatlari o'zgartirilmay aynan berilgan o'zgalarning gapi-ko'chirma gap. –G'o'zalar allaqachon gulga kirdi,-dedi Oyoqiz. O'zganing gapi ma'lum shaxsning fikrini muallif gapi orqali ifodalanishidir. O'zganing gapini bayon qilib beruvchi muallif, uning gapi muallif gapi deyiladi. Kimning gapi ifoda qilinayotgan bo'lsa, u so'zlovchi sanaladi. Doim boshqalarning gapi ko'chirilib, aynan berilib qolmasdan, ayrim vaqtda avtorning gapi ham ko'chirilib o'zganing gapi shaklida berilishi mumkin. Bunda uning fikri o'zganing gapi va muallif gapini biriktiruvchi gramatik vositalar orqali bog'langan bo'ladi. Misol uchun: mening yo'qlab kelganimni ko'rsa, dalda bo'ladigan biror so'z aytсам, zorayiki darmon bo'lsa deb kutdim. (A. Qahhor) .Qo'shma gap qismi G'. Abdurahmonovning nazariy qarashlari asosida yoritilgan " Hozirgi o'zbek adabiy tili" ilmiy manbasida esa quyidachi holatga guvoh bo'lamiz.-O'zgalar nutqini ifodalashning yo'llari turli-tumandir.⁴ Shulardan biri ko'chirma gap. O'zganing nutqi shakl va mazmun jihatidan o'zgartirilmay tinglovchiga yetkaziladi. Bunda o'zganing nutqidagi leksik, gramatik xususiyatlar saqlanadi: uning stili, modadlik ottenkalari, intonatsiyasi ,o'rni , tartibi va boshqalar. Bunda avtor nutqi asosiy rol o'ynaydi. Xulosa, avtor nutqi bilan ko'chirma gap qator qo'llaniladi. So'zlovchi ba'zan o'zga nutqining mazmunini saqlab, shaklini o'zgartirib berishi mumkin. Bunday vaqtda o'zga nutqining o'ziga xos xususiyatlari kam saqlanadi. Sababi avtor o'sha mazmunni o'z so'zi bilan berishga harakat qiladi. Natijada, gap strukturasi bir qancha o'zgarishlar bo'ladi. So'zlovchining nutqini so'zma-so'z berishning hojati bo'lmagan paytda o'zlashtirma gap qo'llaniladi. O'zlashtirma gaplar turmushda ko'p ishlatiladi: partiya, sovet, xo'jalik masalalari bo'yicha majlislarda, kengashlarda sessiya va boshqa shu joylarda so'zlanadigan nutqlar ko'chirma gap shaklida emas ko'proq o'zlashtirilgan holda, avtor so'zi bilan beriladi. Chunki o'zlashtirma gap katta jummalarni qisqartirib aytishga qulaylik tug'diradi, natijada ko'chirma gap ikkinchi marta avtor tomonidan o'zgartiriladi, avtor birinchi marta ko'chirma gapni o'z gap ichidan o'zgartirmay qo'llasa ikkinchi marta u ko'chirma gapni gapiga yedirib, o'z uslubida qaytadan ishlab chiqadi. Bu o'zgarishlar natijasida ko'chirma gapning tarkibidagi kishilik olmoshlari berilmay va fe'llardagi shaxs-son

³ Boltaboyeva H. O'zbek tilida murakkablashgan sodda gaplar. – Toshkent: Fan, 1969.

⁴ Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi.

kategoriyalari ko'rsatilmay, butun gap avtor nomidan uchinchi shaxs orqali ifodalaydi.

Xulosa, O'zlashtirma gap — sintaktik hodisalardan biri. O'zgalar gapining mazmuni saqlanib, grammatik shakli yoki gap qurilishi o'zgartirib berilishi O'.g. hisoblanadi. Bunda muallif boshqalar gapining grammatik va ayrim leksik xususiyatlarini o'zgartirgan holda o'zlashtirib, hikoya qilib beradi. O'.g. ko'chirma gapdan ohangi va ayrim fe'l shakllarining ishlatilmasligi bilan ham ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YHATI

1. Abdurahmonov G'. O'zbek tili sintaksisida murakkab gaplar masalasiga doir // O'zbek tili va adabiyoti masalalari. – 1962. № 3
2. Ahmedova N. O'zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnativ tadqiqi. Fil. fan. nomz. diss. avtoref. – Toshkent, 2008. – 25
3. Boltaboyeva H. O'zbek tilida murakkablashgan sodda gaplar. – Toshkent: Fan, 1969.
4. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi.